

Для цитування: Шевченко І.С. Мовленнєвий акт і дискурс в когнітивно-прагматичному та історичному ракурсі / І.С. Шевченко // Переклад у наукових дослідженнях представників Харківської школи : кол. монографія. – Вінниця : Нова книга, 2013. – С. 117–134.

Please cite as: Shevchenko, I.S. (2013). Movlennyevyi akt i dyskurs v kognityvno-prahmatychnomu ta istorychnomu rakursi. [Speech act and discourse in cognitive-pragmatic and historic aspect. *Pereklad u naukovykh doslidzhennyakh predstavnykiv Kharkivs'koyi shkoly: Kolektyvna monohrafiya*. – Vinnytsya: Nova knyha – Translation in the studies of Kharkiv school representatives: *Collective monograph*. – Vinnytsya: Nova knyha, 117-134 (in Ukrainian)

МОВЛЕННЄВИЙ АКТ І ДИСКУРС В КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ РАКУРСІ

І.С. Шевченко

За останні десятиріччя сформувався діахронічний ракурс прагматики і цілому, і когнітивної прагматики, зокрема, як підходу, що об'єднує в єдине ціле когнітивні та комунікативні (прагматичні) засади функціональної мегапарадигми. Історична прагматика звертається до діахронічного варіювання дискурсу та його одиниць, до розвитку мовленнєвих актів і категорій дискурсу в різні історичні періоди. Дослідження історичної прагматики виявляють відносно сталі й відносно змінні елементи, ступінь і швидкість мінливості яких пов'язана з динамікою системи мови та видів діяльності людини.

Ключові слова: прагмалінгвістика, когнітивістика, дискурс, парадигма, мовленнєвий акт, категорії дискурсу.

За последние десятилетия сформировался диахронический ракурс прагматики в целом, и когнитивной прагматики, в частности, как подхода, объединяющего в единое целое когнитивные и коммуникативные (прагматические) основы функциональной мегапарадигмы. Историческая прагматика обращается к диахроническому варьированию дискурса и его единиц, к развитию речевых актов и категорий дискурса в разные исторические периоды. Исследования исторической прагматики выявляют относительно устойчивые и переменные элементы, степень и скорость изменчивости которых связана с динамикой системы языка и видов деятельности человека.

Ключевые слова: прагмалингвистика, когнитивистика, дискурс, парадигма, речевой акт, категории дискурса.

The past decade brought to life a diachronic perspective of general pragmatics and cognitive pragmatics, the latter brings together cognitive and communicative (pragmatic) principles of functional megaparadigm. Historical pragmatics refers to diachronic variation of discourse units, the development of speech acts and discourse categories in different historical

periods. Historical pragmatic studies reveal relatively stable and variable elements, the degree and rate of variability are associated with changes in the language and activities of man.

Keywords: pragmalinguistics, cognitive science, discourse paradigm, speech act category of discourse.

Один з найбільш актуальних напрямків у провідній функціональній парадигмі сучасної науки – прагмалінгвістика існує в історичному вимірі вже 30 років. Книга «Традиції мовлення» Брігіти Шлібен-Ланге [37] у 1983 році стала першою монографією, що започаткувала історико-прагматичні студії на матеріалі європейських мов (французької), пробивши кригу недовіри до вивчення мовленнєвих актів давніх часів та довівши плідність їх вивчення за друкованими матеріалами, а не тільки у конверсаційному аналізі, як вважалося раніше. За три десятиріччя історичні розвідки у прагматичі стали невід'ємною частиною лінгвістичних досліджень і накопичили значний матеріал щодо діахронічного варіювання мовленнєвих актів різних типів, їх окремих складових, стратегій і тактик дискурсу, його категорій тощо. Втім ряд провідних понять залишається не проясненим, окремі терміни все ще мають надто багато неузгоджених трактувань, виникають питання щодо шляхів подальшого розвитку історичної прагматики, які потребують уточнення та вирішення.

Початок досліджень прагматики мовлення в діахронічному аспекті пов'язаний з роботами німецьких лінгвістів Хорста Зітти, Брігіти Шлібен-Ланге, Дітера Херубіма, Петера фон Поленца та ін., які поширили діахронічне вивчення мовлення на область прагматики або застосували діахронічний підхід до аналізу мовлення. В основі досліджень історичної прагмалінгвістики (*historische Sprachpragmatik*) лежить положення про те, що «не існує універсальних мовленнєвих дій, але лише тільки історично різні, конвенціоналізовані мовленнєві дії» [37, с. 114]. Історичність прагматичного аналізу постулюється як його сутнісна характеристика [46]. Якщо соціоісторичну лінгвістику в тому вигляді, як вона представлена, наприклад, у працях Сюзен Ромейн [35], можна віднести до мікро-підходів, то історичну

прагмалінгвістику слід віднести до макропідходів, бо вона охоплює великий спектр загальнофілософських проблем комунікації, зокрема, взаємозалежності мовної системи і комунікативних потреб суспільства: зі зміною соціальної структури змінюються комунікативні потреби в індивідуальній та масовій комунікації, і мовні засоби відповідають на ці зміни, пристосовуючись до нових потреб.

Серед цілей і завдань німецьких дослідників – засновників історичної прагмалінгвістики було діахронічне дослідження мовленнєвих актів, тобто визначення їх специфіки в певні історичні періоди і виявлення тенденцій їх історичної зміни [40], а також аналіз історичної динаміки компонентів мовленнєвого акту, наприклад, перформативних дієслів [45], семантики РА [24] та ін. Близько пов'язана з цим завданням проблема вибору і використання синтаксичних і лексичних засобів, а також засобів стилістики для реалізації мовленнєвих актів у різні історичні епохи [45; 44] .

На рівні дискурсу завдання історичної прагматики охоплюють реконструкцію прагматичної моделі діалогу, конверсаційних механізмів на ранніх стадіях мовної, культурної та соціальної історії та напрямки їх історичної варіативності тощо. Вже перші дослідники виділили як об'єкт аналізу дискурс і його складові (акт – хід – інтеракція), окремі типи дискурсу (наприклад, зниклий нині виклик на дуель), а також дискурсивні принципи (максими).

У вітчизняному мовознавстві історично-прагматичні розвідки започатковані В.І. Карабаном [7]. На сьогоднішній день історична прагмалінгвістика як особливий напрямок досліджень одержує подальший розвиток і нове тлумачення: «грунтуючись на діяльнісному підході та виходячи з розуміння комунікації як системи, історична прагмалінгвістика вивчає сталі та змінні елементи мовленнєвого акту та дискурсу й розглядає динамічні процеси у вербальній комунікації як результат саморозвитку мови й змін комунікативних потреб, зумовлених динамікою культури та суспільства» [21, с. 5].

Мовленнєвий акт

Становлення нової когнітивно-комунікативної (когнітивно-дискурсивної) парадигми, яка виходить з ідей *нелінійності та конструктивізму*, притаманних науці періоду постмодернізму, із системно-діяльнісного розуміння мови, мовної свідомості, спілкування як взаємодії, трактує когніцію на базі людського досвіду, що уможливорює новий погляд на дискурс і мовленнєвий акт. Дискурсивна методологія потребує переосмислення поняття мовленнєвого акту. В класичній теорії мовленнєвих актів він визнається мінімальною одиницею мовленнєвої дії (на відміну від взаємодії) [15] і практично обмежується аспектами мовця та його інтенції. У новій когнітивно-комунікативній парадигмі, де постмодернізм прийшов на зміну механістичності й раціоналізму, а конструктивізм – інтерпретаціоналізму поняття мовленнєвого акту не відкидається, а набуває нового змісту. Тлумачення дискурсивного значення як конструкта акцентує активну роль слухача, потребує прийняття до уваги контекста й ситуації, пресупозицій, які поділяють комуніканти. Дискурс має інтерактивну природу, пор.: у комунікативній події комуніканти „роблять” щось більше, ніж просте вживання мови або передавання ідей – вони *взаємодіють*” [25, с. 2] (курсив мій – І.Ш.).

Тим самим мовленнєвий акт є не лише дією, а радше взаємодією, одиницею когнітивно-комунікативного характеру, як і сам дискурс (мовленнєвий акт відрізняється від двосторонніх одиниць дискурсу, починаючи з обміну, де формально представлені мовленнєві внески різних мовця й слухача). Отже, мінімальною одиницею дискурсу слід визнати **мовленнєвий акт – мовленнєву взаємодію мовця і слухача для досягнення певних перлокутивних цілей мовця шляхом конструювання ними дискурсивного значення у ході спілкування.**

Мовленнєвий акт моделюється у вигляді трьох блоків: *антропоцентричного*, який складається з адресантного, адресатного та інтенціонального аспектів, *блоку умов і способів реалізації* мовленнєвого

акту, що об'єднує контекстний, ситуативний і метакомунікативний аспекти, а також *центрального* мовленнєвоактового блоку, що поєднує два попередніх і включає денотативний, локутивний та іллокутивний аспекти, що відповідає плану змісту, плану вираження та актуалізації висловлювання у мовленні [20, с. 43]. У ситуації спілкування мовленнєвий акт розгортається за певним когнітивним сценарієм з урахуванням прагматичних пресупозицій.

Аспект адресанта відбиває соціальні та ситуативні ролі мовця, його комунікативні та психологічні характеристики, куди входять комунікативна компетенція, структура особистості, темперамент, хист і т.п. Роль цього аспекту в загальній моделі мовленнєвого акту надзвичайно велика: по-перше, він визначає зміст повідомлення і його іллокутивну силу (оскільки функції не є внутрішньо притаманними об'єкту реальності, а залежать від спостерігача), можна говорити про скеровуючу, фокусуючу роль аспекту адресанта в мовленнєвому акті). По-друге, у висловленні завжди наявні різноманітні відомості про адресанта, на основі яких слухач конструює образ адресанта, що впливає на подальшу мовленнєву поведінку слухача. Завдяки цьому даний аспект певною мірою формує стратегії й тактики комунікації.

Адресатний (інтерперсональний) аспект включає в себе слухача в сукупності його соціальних і ситуативних ролей, мотивів та цілей, знань про світ і т.ін., що є важливим для визначення інтерперсональної лінії адресант-адресат у мовленнєвому акті.

Інтенція висловлення виникає у адресанта на основі його минулого досвіду й комунікативної ситуації. Важливість цього аспекту важко переоцінити: цільова настанова, намір – рушійна сила людської поведінки, в тому числі мовленнєвої.

Установити характер комунікативної інтенції висловлення-речення, його іллокутивну силу, оцінити прагматичний ефект можна тільки в широкому соціоісторичному *контексті*, що містить інформацію про екстралінгвальні чинники мовлення конкретного періоду, та з урахуванням взаємозв'язків з іншими реченнями.

Значна роль у визначенні комунікативної інтенції конкретного речення-висловлювання і його іллокутивних функцій відводиться чиннику *ситуації*, який тлумачиться як референт висловлювання.

Метакомунікативний аспект відбиває широкий спектр відомостей: про принципи вибору каналу зв'язку, про його роботу, про мовні елементи, що забезпечують цю роботу (фатична функція), про “техніку” ведення комунікації, про стратегії й тактики комунікації. Таким чином, до метакомунікативного аспекту ми відносимо фатичні засоби, що забезпечують початок, продовження і розмикання мовленнєвої інтеракції, а також комунікативні принципи, максими ввічливості.

Пропозиційний аспект мовленнєвого акту складає ядро змісту повідомлення. Кожний мовленнєвий акт служить для передачі тієї чи іншої інформації і, завдяки цьому, для зміни поведінки комунікантів, що відбувається внаслідок зміни рівня знань про об'єкт комунікації.

Як форма вираження змісту висловлювання, *локутивний аспект* належить до числа центральних елементів моделі мовленнєвого акту. В історичній прагмалінгвістиці мовний аспект мовленнєвого акту набуває особливого значення, оскільки тексти віддалених періодів містять велику кількість лексичних і граматичних компонентів, багато з яких вийшли з ужитку в наш час.

Іллокутивний аспект – найбільш значущий, він являє собою “результуючу” величину у порівнянні з іншими аспектами мовленнєвого акту. За Дж. Серлем і Д. Вандервекемом, кожна іллокутивна сила є “упорядкованою послідовністю семи елементів”: іллокутивної мети, засобу досягнення іллокутивної мети, її інтенсивності, умов пропозиційного змісту, попередніх умов, умов відвертості, інтенсивності умов щирості даної іллокутивної сили, причому під умовами щирості в даній формулі розуміється сукупність психологічних станів мовця [41].

Якщо локутивний та іллокутивний акти нерозривні, оскільки при реалізації будь-якого локутивного акту здійснюється певний іллокутивний

акт, то перлокутивний акт не входить в цей гіперкомплекс, а є наслідком його реалізації та не включється у пропоновану модель мовленнєвого акту. Втім наразі існують інші погляди, за якими перлокуція може знайти своє місце у цій моделі. Так, на думку Л.Р. Безуглої, перлокутивний акт (перлокуція) – інтендований вдалий вплив мовця на думки, почуття і дії адресата або третьої особи за допомогою локутивного і іллокутивного актів [2, с. 329].

Аналіз широкого спектру мовленнєвих актів в діяхронії (прагматичного потенціалу питального речення [21], квеситиву [3], експресиву [4], директиву [14], фатичного метакомуніктиву [13], вибачення [5] тощо) виявив певні закономірності історико-прагматичного розвитку. Чим більше спільного в характері предметної діяльності різноманітних цивілізацій, культур, соціумів, тим більше збігів виявляється очікувати в наборі мовленнєвих актів, доступних для мовних особистостей – членів цих соціумів. Оскільки для зміни в наборі мовленнєвих актів повинні відбутися певні зміни в характері предметної діяльності, що є порівняно тривалим історичним процесом, набір мовленнєвих актів (в їх найбільш узагальненому вигляді) виявляється відносно постійною характеристикою комунікації. Значно більше історичних змін і з більшою швидкістю відбувається в різновидах мовленнєвих актів і засобах їх реалізації в конкретних мовах і соціумах, вони торкаються практично всіх аспектів мовленнєвого акту. Тому їх можна вважати варіабельними, змінними характеристиками вербального спілкування. Найбільш помітними є спільні для різних типів МА тенденції: історичне скорочення набору, зміна форм і зниження частотності перформативних дієслів; якісне скорочення набору маркерів дискурсу та ін. Це визначає загальну спрямованість еволюції мовних засобів реалізації мовленнєвоактової інтенції від переважно експліцитного і гіперекспліцитного в ранньомовноанглійському періоді до переважно імпліцитного в сучасному мовленні. У цілому, еволюція прагматичних властивостей мовленнєвої комунікації постає як результат внутрішнього

розвитку мови та змін комунікативних потреб, зумовлених еволюцією суспільства та культури.

Дискурс

Відповідно до когнітивно-комунікативної (когнітивно-прагматичної) парадигмою лінгвістики ми розуміємо дискурс як інтегральний феномен, як мисленнєво-комунікативну діяльність, постає як сукупність процесу і результату і включає як екстралінгвальний, так і власне лінгвальний аспект, в якому крім тексту виділяється пресупозиція і контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний), що обумовлюють вибір мовних засобів [22, с. 38]. Крім власне лінгвістичних джерел – функціоналізму, теорії тексту та ін., дискурс в цьому трактуванні базується на ідеях філософії, соціології, психології, узагальнених в критичній теорії Ю. Хабермаса [29], теоріях символічного інтеракціоналізму Дж. Міда. [34] та соціального конструкціонізму П. Бергера і Т. Лукмана [1]. В.Є. Чернявська визначає дискурс як „мовний корелят відповідної сфери комунікативно-мовленнєвої діяльності, людської свідомості та практики” [18, с. 34]. Мисленнєво-комунікативне тлумачення дискурсу, прийняте у цій роботі, наголошує, що це інтегральний феномен, мисленнєво-комунікативна діяльність, яка є сукупністю процесу й результату і включає як позалінгвальний, так і власне лінгвальний аспект; в останньому крім тексту виділяється пресуппозиція й контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний), які обумовлюють вибір мовних засобів [22, с. 38]. Це дозволяє звужити коло суперечностей і вибудувати системне розуміння дискурсу, його одиниць та рівнів, теоретичних засад та методів їх аналізу залежно від пошукових цілей. Взаємопов’язані мовні, мисленнєві (когнітивні, психолінгвістичні) та комунікативні (прагматичні, соціолінгвістичні) аспекти дискурсу, які існують як нерозривне ціле, з евристичної точки зору потребують членування.

Прагматичні студії дискурсу з інтегрованим когнітивним підходом суттєво відрізняються від традиційного прагматичного аналізу і потребують переосмислення, перш за все – визначення базових понять та одиниць

дослідження. Сучасна прагмалінгвістика як окрема дисципліна має диверсифіковані підходи до вивчення матеріалу і тому визначається гетерогенним характером. У центрі її уваги є значення, що передається у процесі людської комунікації: значення мовця, значення, інтерпретоване слухачем, контекстуальне значення тощо.

У плані методології відповідно з розвитком провідної антропоцентричної дослідницької парадигми прагмалінгвістика у своєму поступальному русі проходить певні етапи розвитку від теорії мовленнєвих актів 70х років XX ст., обмеженої у працях Остіна та Серля значенням мовця (*speaker meaning*), до сучасних концепцій значення, яке конструюється, вибудовується у ході спілкування мовцем та слухачем (*negotiated meaning*), та втілюється і в окремому мовленнєвому акті, і в дискурсі.

У плані об'єкта та предмета вивчення **дискурс** являє собою багатогранну мовно-когнітивно-комунікативну предметно-пізнавальну сферу, яка визначається трьома аспектами:

- аспектом мовного використання,
- передаванням / конструюванням ідей і переконань, тобто когнітивним аспектом,
- соціально-прагматичним аспектом – взаємодією комунікантів у певних соціально-культурних контекстах і ситуаціях.

Ці аспекти є історично закоріненими і досліджуються, відповідно, лінгвістикою, психо- та когніолінгвістикою, соціо- та прагмалінгвістикою із використанням даних соціальних наук. Тому, аналізуючи дискурс, прагмалінгвістика використовує сьогодні *соціопрагматичний підхід* – звернення прагматики до аналізу мовлення як соціальної практики комунікантів з урахуванням існуючого у певний час соціального устрою, пошук шляхів оптимізації цієї практики у критичному аналізі дискурсу (запровадження політкоректності тощо), а також *когнітивно-прагматичний підхід* (так звана когнітивна прагматика – *cognitive pragmatics*), націлений на вивчення мисленнєво-мовленнєвих підвалин комунікації.

Дискурс слід розглядати як „форму соціальної діяльності, яка завжди визначається цінностями, соціальними нормами, умовностями (у якості природних ідеологій) та соціальною практикою, що завжди обмежена та зазнає впливу структур влади й історичних процесів” [11, с. 90]. Виходячи з положення про „мову як соціальну взаємодію”, Д. Шиффрін пише: „аналіз дискурсу досліджує не самі по собі висловлення, а як ці висловлення (включаючи використану в них мову) стають діяльністю, що є частиною соціальної взаємодії” [39, с. 415].

Важливим є тлумачення співвідношення тексту й дискурсу. Дискурс конструює смисли і ширше – реальність в соціально-психологічному середовищі і сам виступає вербальною формою соціальної практики. вербальним втіленням дискурсу слугує текст – онтологічна сутність. Дискурс – це гештальт, єдність процесу і результату (talk and text [25]), текст в ситуації реального спілкування [8, с. 285]), який лише евристично можна розділити на продукування / сприйняття дискурсу (аспект динаміки) і текст – його результат (аспект статичності). Певна структура – текст створюється в результаті комунікативного процесу дискурсу. Причому дискурс – не стільки корпус окремих текстів, скільки зв'язки між висловлюваннями, які об'єднують їх в єдину дискурсивну формацію («дискурсивну сітку» [17]).

Саме текст дозволяє судити про характеристики дискурсу, які при цьому не зводяться до властивостей самого тексту. Характеристики дискурсу-події не є онтологічними, вони конструюються і виходять за межі лінгвістики як науки, що відповідає принципам когнітивно-дискурсивної парадигми. У цьому сенсі дискурс за своїми когнітивно-комунікативними властивостями – інструмент, «модус опису мовленнєвої діяльності, <...> операціонального аналізу», який додає «деталізації нашим уявленням про комунікативні практики» [19, с. 94].

Визнання ролі контексту у дискурсі підкреслює важливість не тільки прагматичних процедур його аналізу, а й потребу залучення когнітивних методик. Річ у тім, що в процесі створення дискурсу комуніканти постійно

змінюють модель „поточного” контексту або поточного простору дискурсу (current discourse space), а такі моделі базуються на семантичному значенні та спільному знанні пресупозицій дискурсу, що належить до когнітивного аспекту дискурсу.

Когнітивне вивчення дискурсу виходить із конструктивної природи ментальних процесів: розуміння конкретного дискурсу є процесом, що завжди має місце тут і зараз (on-line) та дозволяє постійне переосмислення [25, с. 18], тому ментальні репрезентації прочитаного тексту не є копіями текстових значень, а виступають „результатом стратегічного процесу конструювання або смислоутворення, що охоплює елементи тексту, знання комунікантів про контекст, елементи їх переконань та попередніх знань” [там само: 18].

Категорії дискурсу

Система дискурсу – це гештальт, єдність процесу й результату (talk and text [25], текст у ситуації реального спілкування [8, с. 285]), що суто з евристичними цілями може бути розподілений на продукування і сприйняття дискурсу, або його протікання (аспект динаміки), та текст – його результат (аспект статичності). Відповідно, між категоріями тексту й дискурсу немає взаємовиключних протиріч. Система текстових категорій В. Дресслера і Р.-А. Де Богранда налічує 7 ознак: когезія, когерентність, інтенціональність, адресованість, інформативність, ситуативність, інтертекстуальність. Щодо категорій дискурсу В.І. Карасик пропонує такий перелік: 1) *конститутивні* – оформленість, тематична, стилістична й структурна єдність, відносна смислова завершеність; 2) *жанрово-стилістичні*, що характеризують тексти відповідно до функціональних різновидів мовлення; 3) *змістові* – адресативність, інформативність, модальність, інтерпретованість, інтертекстуальність; 4) *формально-структурні* – композиція тексту, членованість, когезія.

Уточнюючи це тлумачення серед категорій дискурсу, ми з певною долею умовності розрізняємо когнітивні, комунікативні, метадискурсивні категорії.

До когнітивних категорій дискурсу відносимо *інтенціональність*, яка є відмінною від інтенціональності тексту: якщо у тексті переважає намір донести інформацію, то у дискурсі – комунікативна інтенція. *Інформативність* дискурсу також закорінена у когнітивній сфері мовця і розглядається як смисли, що передаються у ході комунікації – концепти, категорії тощо. *Когезія* як ознака дискурсу вбачається у семантико-когнітивній зв'язності дискурсу: каузальній, референційній, часовій.

До комунікативних ознак дискурсу належать: *інтенціональність*, *адресованість* – соціально-прагматична ознака ситуацій комунікації, *ситуативність* – співвіднесеність мовлення з невербальними факторами ситуації спілкування.

Серед метадискурсивних категорій виокремлюємо чотири: засоби оформлення дискурсу як процесу – його комунікативні *стратегії* і *тактики* (конверсаційні максими у дусі П. Грайса та принципи ввічливості), засоби організації перебігу спілкування (*міна комунікативних ролей* тощо), *фатичну метакомунікацію* (регулювання мовленнєвої взаємодії в ситуаціях установлення, продовження, розмикання контакту), а також *жанрово-стилістичні особливості* дискурсу.

Своєрідними гіперкатегоріями тексту й дискурсу вважаємо *інтертекстуальність* та *інтердискурсивність*. Як власне текст і дискурс, вони належать до різних онтологій. Текстові елементи, що зазвичай утворюють інтертекст – мовні (прецедентні імена, цитації), немовні (дати), композиційні, риторичні – сигналізують про інтертекстуальність, але не інтердискурсивність. Параметри інтердискурсивності охоплюють широке коло елементів дискурсу як складника соціальної практики.

Інтердискурсивні зв'язки утворюються шляхом використання різноаспектних засобів дискурсу, залучаючи різні категорії, тож

інтердискурсивність в теоретичному плані є когнітивно-комунікативною гіперкатегорією вищого ієрархічного рівня, що об'єднує інші категорії дискурсу.

Інтердискурсивність постає як взаємодія різних дискурсів, тобто перехрещення, інтеграція різних областей знання й практики. Проявами інтердискурсивності є взаємне проникнення дискурсотвірних концептів у дискурси різних типів (у когнітивному плані), поліадресованість, ситуативна й контекстна, когнітивно-прагматична поліфонія дискурсів різних типів (у комунікативному плані), жанрово-стилістичні перехрещення – використання елементів наукового дискурсу в рекламному та художньому, тобто накладання так званих форматів (В.І. Карасик) або порядків (Н. Феркло) дискурсу, особлива стратегічна організація, специфіка дискурсивних подій тощо (у мета дискурсивному плані). Різний ступінь поєднання дискурсів у новому форматі – інтердискурсі свідчить про градуйованість проявів інтердискурсивності.

Одиниці і структура дискурсу

Структура дискурсу по-різному уявляється окремими лінгвістами. Її розуміють як структуру обмінів мовленнєвими діями, фази мовної взаємодії і т. ін. (огляд робіт надає М.Л. Макаров [10, с. 174-182]). На нашу думку, проблема у тому, що відомі спроби змодельовати структуру дискурсу нерідко змішують в одній типології одиниці мовлення і одиниці дискурсу, до того ж, використовують одні й ті ж терміни на позначення різних одиниць. Так, згідно Т.А. ван Дейка, ні текст, ні висловлювання не є одиницями дискурсу, ними виступають комунікативні події та комунікативні акти. У комунікативній події беруться до уваги мовець і слухач, їх особистісні й соціальні характеристики, інші аспекти соціальної ситуації (як і в трактуванні цього терміна в етнографії комунікації), проте в термін 'комунікативний акт' Т.А. ван Дейк вкладає зміст, що відрізняється від прийнятого у цій дисципліні [6, с. 121-122].

Фокусуючись на усному діалогічному дискурсі повсякденного спілкування як об'єкті, школа конверсаційного аналізу вважає одиницями дискурсу: розмову (conversation), топик (topic), послідовність (sequence), суміжну пару (adjacency pair), репліку (репліковий крок) (turn) [36]. Серед одиниць дискурсу дослідники виділяють комунікативну взаємодію (interaction), транзакцію (transaction), обмін (exchange), хід (move), комунікативний акт (act) [42; 43].

Мінімальною одиницею комунікативної дії визнають комунікативний акт [42; 43; 26], а одиницею комунікативної взаємодії – обмін (його також визначають як інтерактивний блок, просту інтеракцію, елементарний цикл [16; 10, с. 186-187]).

Намагаючись урахувати когнітивно-семантичні аспекти дискурсу, Л. Полані поєднує у межах запропонованої нею ієрархії такі одиниці: речення, репліковий крок, мовленнєвий акт, мовленнєва подія і жанр. Вочевидь, однак, ці одиниці виділяються на основі неоднорідних критеріїв, у результаті чого в систему зводяться різні (мовні, мовленнєві, дискурсивні) сутності.

Якщо у мовленні мінімальною одиницею є висловлення, то у дискурсі найчастіше такою одиницею визнається мовленнєвий акт, визначений Дж. Юлем як “дія, здійснена за допомогою висловлення” – вибачення, комплімент, запрошення, обіцянка, прохання тощо [47, с. 47].

На нашу думку, структура дискурсу є ієрархією одиниць різних рівнів, яка узгоджується із структурою мовлення, хоча суттєво відрізняється від неї (див. табл. 1, де зведені наші дані та дані інших дослідників, які виділено курсивом).

Одиниці мовлення	Одиниці дискурсу			
	Шевченко	<i>Sinclair, Coulthard</i>	<i>Edmondson</i>	<i>Sacks, Schegloff, Jefferson</i>

текст	дискурс			
макродіалог	мовленнєва подія	<i>interaction</i>	<i>encounter</i>	<i>conversation</i>
мікродіалог	трансакція	<i>transaction, sequence</i>	<i>phase</i>	<i>topic, sequence</i>
діалогічна єдність	крок, обмін	<i>exchange</i>	<i>exchange</i>	<i>adjacency pair</i>
репліка	хід	<i>move</i>	<i>move</i>	<i>turn</i>
висловлення	мовленнєвий акт	<i>act</i>	<i>interactional act</i>	

Табл. 1. Структура мовлення та дискурсу

Поєднані у послідовність, мовленнєві акти утворюють мовленнєвий хід (move), хоча мовленнєвий хід може складатися із одного мовленнєвого акту мовця. Мовленнєвий хід відповідає поняттю репліки і в діалозі визначається межами мовлення одного мовця.

Послідовність зв'язаних мовленнєвих ходів складає мовленнєвий крок або обмін, який здебільш трактується як суміжна пара реплік [33], інтерактивний блок [16, с. 7] або діалогічна єдність. Елементарна діалогічна єдність як одиниця мовлення є обміном із двох ходів (стимул – реакція), а складні обміни можуть налічувати три і більше реплік – ходів (на зразок стимул – реакція – підтвердження – ... і т.д.). У класичній прагмалінгвістиці елементарний обмін, як правило, визнавався базовою одиницею мовленнєвого спілкування – *взаємодії* кількох комунікантів. Про це свідчить, зокрема, і його назва „*дискурсивний акт*” у роботі [30] та протиставлення мовленнєвому акту як мінімальній одиниці мовленнєвої дії одного мовця. Таке протиставлення дії та взаємодії, важливе для функціонально-синтаксичного, мовленнєвого дослідження, не є релевантним для когнітивно-комунікативної парадигми аналізу дискурсу, де розуміння значення як

конструкта акцентує активну роль слухача у його конструюванні, а отже робить будь-яку одиницю дискурсу взаємодією.

Послідовність декількох мовленнєвих кроків, з'єднаних тематично і слугуючих досягненню поставленої мети спілкування, позначається як трансакція – відповідник поняття (мікро)діалога в мовленні. У фатичному спілкуванні трансакції дискурсу співпадають із фазами комунікації: слідом за Г.Г. Почепцовим їх визначають як трансакції встановлення, підтримки й розмикання контакту [13].

Найбільшим елементом в структури дискурсу є мовленнєва подія (speech event) [6], яку визначають як закінчене мовленнєве спілкування, розмову, інтеракцію, що відповідає у мовленні макродіалогу або (мікро)тексту. За Т.А. ван Дейком, мовленнєва подія означає, що „люди користуються мовою для того, щоб передати (communicate) ідеї або переконання (або виразити емоцію), роблячи це як частину більш складних соціальних подій, наприклад, у таких специфічних ситуаціях, як зустріч з друзями, телефонний дзвінок, <...> коли пишуть або читають статтю в газеті” [25, с. 2]. Отже прикладами мовленнєвої події слугують усні й письмові дискурси: переговори, телефонні розмови, бесіди хворого з лікарем, тексти листів і т. ін.

Принципи дискурсу

Принципи дискурсу служать поясненню того, яким закономірностям підкоряється мовленнєве спілкування. Правила впорядкованості мовлення як одного з видів цілеспрямованої і раціональної поведінки зводяться в найбільш загальному вигляді до двох систем закономірностей, що взаємодоповнюють одна одну: це постулати кооперації та принципи ввічливості. Перші розроблені Г.П. Грайсом для інтерпретації значення мовця [28]; їм уведено поняття імплікатури як вивідного (інференційного), імплікованого значення, і розмежовано конвенціональні і неконвенціональні конверсаційні імплікатури (т. зв. імплікатури дискурсу).

Принцип кооперації підводить діяльнісну основу під аналіз прагматичних значень і надає когнітивну орієнтацію аналізу дискурсу. Дотримання цього принципу очікується від усіх учасників спілкування, що мають на меті ефективну передачу інформації. Це чотири групи універсальних постулатів або максим (рекомендацій спілкування), відомі як постулати якості, кількості, релевантності, способу [28].

Спілкування в дискурсі пояснюють і теорії ввічливості. В їх основі – запропоноване І. Гоффманом поняття особи як «позитивної соціальної цінності», на яку претендує індивід або «образ» свого Я (image of self) в термінах «схвалюваних суспільних атрибутів» [27, с. 62]. У процесі спілкування комуніканти прагнуть до збереження власного обличчя і обличчя співрозмовника, причому збереження особи виступає не метою комунікації, а умовою, без виконання якого неможливо ефективно спілкування.

В аналізі дискурсу використовуються правила ввічливості Р. Лакофф [31] як розвиток ідей кооперації П. Грайса; це правила прагматичної компетенції, які зводяться до наступних: а) не втручайся (використовується у формальній, деперсоналізованій обстановці); б) надавай співрозмовнику свободу вибору (вживається в неформальній обстановці); в) будь доброзичливим (вживається в міжособистісній комунікації) [31, с. 301].

Принцип ввічливості, за Дж. Лічем, полягає у підтримці соціальної рівноваги і доброзичливих відносин партнерів по комунікації з метою досягнення взаєморозуміння, висуваючи на перший план соціальні параметри ситуації спілкування. Для окремих типів мовленнєвих актів Дж. Ліч виділяє три пари максим ввічливості: максими такту і великодушності (для комісивів), схвалення та скромності (для експресивів і асертивів), злагоди і симпатії (для асертивів), слідуючи яким адресант мінімізує незгоду з адресатом, роблячи акцент на згоді й симпатії [32].

Деталізована в роботі П. Браун і С. Левінсона [23], теорія ввічливості постає як система полярних стратегій для забезпечення необхідної

«позитивної» і «негативної» ввічливості в дискурсі. У вітчизняній традиції прийнято трактувати позитивну ввічливість як «ввічливість зближення» (або ввічливість контакту), а негативну – як «ввічливість віддалення» (ввічливість дистанції) [9, с. 19]. Перше являє собою демонстрацію солідарності з адресатом, а друге – збереження дистанції між мовцем і слухачем, прояв поваги до останнього.

Відзначимо, що дискурсивний підхід акцентує соціоісторичну, етно-та соціокультурну специфічність постулатів кооперації та ввічливості. Принципи ввічливості, безпосередньо зорієнтовані на соціокультурні норми і цінності суспільства, демонструють крос-культурну специфічність для різних культур і народів. Так, у сучасній англомовній лінгвокультурі ввічливість передбачає наявність певної дистанції в дискурсі; повага до співрозмовника частіше демонструється стратегіями віддалення, ніж зближення [9]. Еволюція принципу ввічливості в дискурсі відповідає загальному напрямку розвитку принципу ввічливості в британському етосі від переважання ввічливості зближення до ввічливості дистанціювання. У різні епохи в англомовному дискурсі реалізуються різні набори позитивних і негативних стратегій ввічливості, причому кількісна перевага стратегій зближення у 16 ст. змінюється перевагою стратегій дистанціювання у 20 ст. Етапами розвитку прагматичної системи англомовного дискурсу за останні п'ять століть слід визнати: домінантно-зближувальний – з 16 ст. до середини 18 ст. і другий, переважно дистанціювальний – з середини 18 ст. по сьогодні [21].

Висновки. Таким чином, формується діахронічний ракурс когнітивної прагматики як однієї з субпарадігм прагмалінгвістики і дискурсології, об'єднуючої в єдине ціле когнітивні та комунікативні (прагматичні) засади функціональної мегапарадигми. Історична прагматика звертається до діахронічного варіювання дискурсу та його одиниць, в ній акцентується розвиток категорій дискурсу в різні історичні періоди. Дослідження історичної прагматики виявляють відносно сталі й відносно змінні елементи,

ступінь і швидкість мінливості яких пов'язана зі змінами в системі мови та видах діяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995.
2. Безугла Л.Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі : монографія / Л.Р. Безугла. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 332 с.
3. Безугла Л.Р. Історична динаміка мовленнєвого акту квеситива в німецькій та англійській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л.Р. Безугла. – Харків, 1998. – 22 с.
4. Биценко Т.О. Історична динаміка експресивів негативної емоційності в англійському дискурсі XVI–XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Т.О. Биценко. – Харків, 2004. – 20 с.
5. Буренко Т.М. Когнітивно-прагматичні характеристики мовленнєвого акту вибачення в англійському дискурсі XVI–XXI ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Т.М. Буренко. – Харків, 2008. – 20 с.
6. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Дейк Т.А. ван. – Вступ. ст. Ю.Н. Караулова, В.В. Петрова. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Карабан В.И. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований / В.И. Карабан. – Киев : Вища школа, 1989а. – 131 с.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002.
9. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т.В. Ларина. – М. : Языки славянских культур, 2009. – 512 с.
10. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003.
11. Макаров М.Л. Критический анализ дискурса в начале XXI века / М.Л. Макаров, И.В. Жуков // Материалы междунар. конф., посв. 60-летию фак-та ин. яз. Ч. 2. – Тверь : ТГУ, 2003. – С. 89-102.

12. Матюхина Ю.В. Развитие системы фатической метакommunikации в английском дискурсе XVI–XX вв. : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Ю.В. Матюхина. – Харьков, 2004. – 227 с.
13. Матюхіна Ю.В. Розвиток системи фатичної метакommunікації в англійському дискурсі XVI–XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ю.В. Матюхіна. – Харків : Константа, 2004. – 20 с.
14. Михайлова Л.В. Еволюція директивних мовленнєвих актів в англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л.В. Михайлова. – Х., 2002. – 20 с.
15. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 22-129.
16. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы / И.П. Сусов // Прагматика и семантика синтаксических единиц : межвуз. сб. науч. трудов. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1984. – С. 3-12.
17. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – СПб : ИЦ “Гуманитарная академия”; Университетская книга, 2004. – 416 с.
18. Чернявская В.Е. Дискурс / В.Е. Чернявская // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М. : Флинта, 2003.
19. Чернявская В.Е. Дискурс как фантомный объект: от текста к дискурсу и обратно? [Электронный ресурс] / В.Е. Чернявская // Когниция, коммуникация, дискурс : междунар. электрон. сборник науч. трудов. – 2011. – Вып. 3. – С. 86-95. – Режим доступа : <http://sites.google.com/site/cognitiondiscourse/>
20. Шевченко И.С. Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16–20 вв. : монография. – Харьков : Константа, 1998. – 168 с.
21. Шевченко І.С. Історична динаміка прагматичних властивостей англійського питального речення (16–20 ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / І.С. Шевченко. – Харків : Константа, 1999. – 36 с.
22. Шевченко И.С. Дискурс как мыслекоммуникативное образование / И.С. Шевченко, Е.И. Морозова // Вісник Харків. нац. ун-ту. ім. В.Н. Каразіна. – 2003. – № 586. – С. 33-38.
23. Brown P. Politeness: Some universals in language use / P. Brown, S. Levinson. – London, New York etc. : CUP, 1987. – 345 p.

24. Davison A. On the Semantics of Speech Acts / A. Davison // Journal of Pragmatics. – 1979. – Vol. 3. – P. 413-429.
25. Dijk T.A. van. The study of discourse / Dijk T.A. van. // Discourse studies: A multidisciplinary introduction: In 2 vol. / Ed. by T.A. van Dijk. – L., etc.: Sage, 1997. – Vol. 1.: Discourse as structure and process. – P. 1-34.
26. Edmondson W. Discourse: A Model for Analysis / W. Edmondson. – London : Sage, 1981.
27. Goffman E. Interactional ritual: essays on face to face behavior / E. Goffman. – N.Y. : Anchor/Doubleday, 1967. – 270 p.
28. Grice P. Logic and conversation / P. Grice // Syntax and semantics. – N.Y. : Academic Press, 1975. – P. 41-58.
29. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol.1. Reasoning and the Rationalization of Society / J. Habermas. – Boston : Beacon , 1984.
30. Henne H. Einführung in die Gesprächsanalyse / H. Henne, H. Rehbock. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1982.
31. Lakoff R. The logic of politeness or minding your p's and q's / R. Lakoff // Papers from the Ninth regional meeting of the Chicago Linguistic society. – 1973. – P. 292-305.
32. Leech G.N. Principles of Pragmatics / G.N. Leech. – London, N.Y. : Longman, 1983. – 250 p.
33. Levinson C.S. Pragmatics / C.S. Levinson. – Cambridge, etc. : CUP, 1983.
34. Mead G.H. Mind, Self and Society / G.H. Mead. – Chicago, 1934.
35. Romaine S. Socio-historical Linguistics. – Cambridge, London, New York, etc. : CUP, 1982. – 207 p.
36. Sacks H. A simplest systematic of turn taking for conversation / Sacks H., Schegloff E., Gefferson G. // Language. – 1974. – V. 50 – P. 695-735.
37. Schlieben-Lange B. Für ener historische Analyse von Sprechakten / B. Schlieben-Lange // H. Weber, H. Weydt (Hrsg.). Sprachtheorie und Pragmatik. – Tübingen : Niemeyer, 1976. – P. 113-119.
38. Schlieben-Lange B. Traditionen des Sprechens / B. Schlieben-Lange. – Stuttgart : Kohlhammer, 1983. – 200 S.
39. Schiffrin D. Approaches to Discourse / D. Schiffrin. – Oxford, Cambridge (Mass.), 1994.
40. Schwarz A. Sprechaktgeschichte. Studien zu den Liebeserklärungen in mittelalterlichen und modernen Tristan-Dichtungen / Schwarz A.. – Guppington. 1984.
41. Searle J., Vanderveken D. Foundations of Illocutionary Logic. – Cambridge etc.: CUP. 1985. – 227p.
42. Sincler J. Teacher Talt / J. Sincler, D. Brazil. – Oxford: OUP, 1982.

43. Sincler J. Towards an Analysis of discourse / J. Sincler, R. Coulthard. – Oxford : OUP, 1975.
44. Taavitsainen I. Interjections in Early Modern English // Historical Pragmatics. A.Jucker (ed.). – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1995. – P.439-468.
45. Traugott E.C. English Speech Act Verbs: A Historical perspective // L.Waugh, S.Rudy (eds.). – New Vistas in Grammar: Invariance and Variation. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1991. – P.387-406.
46. Wunderlich D. Studien zur Sprechakttheorie. – Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1976. – 416 S.
47. Yule G. Pragmatics / G. Yule. – Oxford : OUP, 1996.